

821.161.2.09 Т. Шевченко

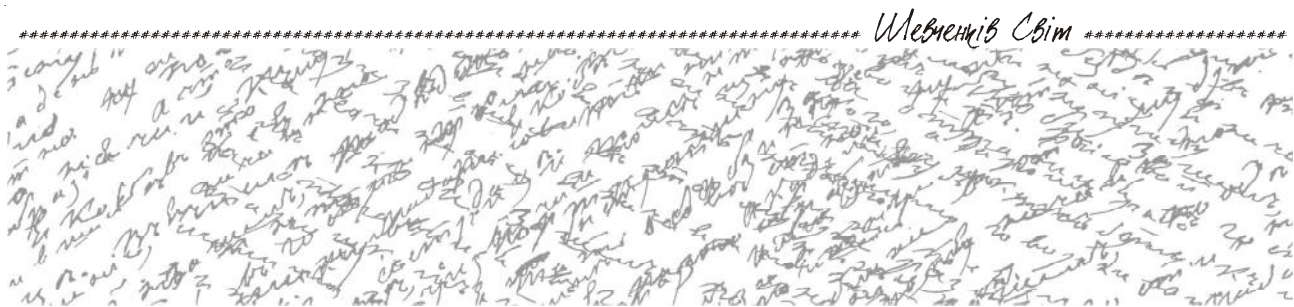
Олександр БАГРІЙ
ШЕВЧЕНКО І СХІД

Випробувавши на прикладі України та особисто на собі ставлення російського царату до під'ярмлених народів, особисто познайомившись з багатьма сторонами політики миколаївського режиму в східних кряях колишньої Росії, Шевченко в своїй творчості та в своєму листуванні залишив ряд картин східного життя і ряд співчутливих відгуків про життя Сходу під ярмом російського царату.

Історичні умови старого періоду примушували стикатися український нарід з найближчими його сусідами – турками та кримськими татарами. Ці зіткнення відбулися в народніх українських думках (у традиційних образах жорстокість турків і татар, страждання українців у полоні, завзятість українців) та в тих історичних джерелах ("Історія русов", Історія Маркевича), що ними Шевченко користувався, пишучи свої історичні поеми¹.

Перша з історичних поем Шевченка, що в ній ми маємо згадку про Схід, – "Іван Підкова" (1839 р.). Тут ми маємо опис морського козацького походу під проводом Івана Підкови. Іван Підкова, хоча взагалі й є історична особа, проте зовсім не відповідав тому образу, що його подав Шевченко, і про його морські походи нам нічого не відомо. Поема важлива як картина морського походу запорожців, що їдуть у Царгород "до султана в гості". Між іншим, у книжці

Частково збережено правопис автора (ред.)

анонімного автора "Рассказы про деда, картины нравов, обычаев и домашнего быта Малороссии" (СПБ, 1833) з іменем Івана Підкови зв'язане звільнення українського села від татарського нападу².

Шевченкова поема "Гамалія" (1841 р.) малює тугу козаків у турецькій неволі, похід отамана Гамалії, напад на Стамбул та звільнення невільників українців. У поемі подано картину безтурботного життя султанської Туреччини:

Дрімає в гаремі – в раю Візантія
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе сказаний, то стогне, то виє:
Йому Візантію хочеться збудить.
"Не буди, Босфоре; буде тобі горе!
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю". Рече сине море:
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?
Так море спиняло
(Любило завзятих, чубатих слов'ян).
Босфор схаменувся. Туркєня дрімала,
Дрімав у гаремі лєдачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки-сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

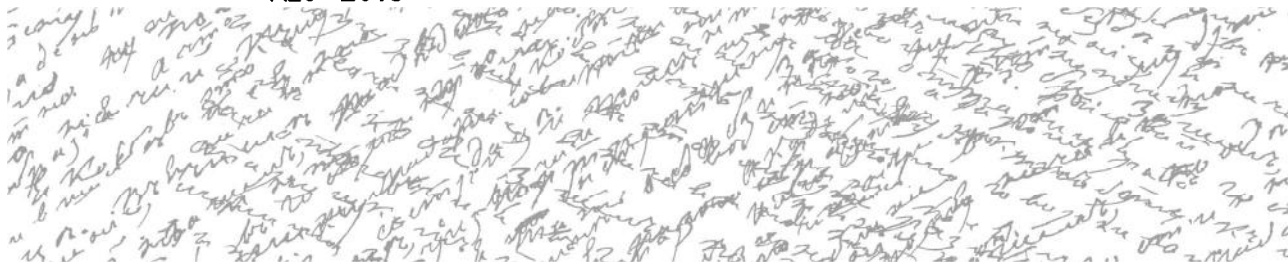
Далі ми маємо картину нападу Гамалії, бій з яничарами та звільнення невільників:

Рече гарматами Скутара;	Руками берег достає;
Ревуть, лютують вороги;	Достала, зиркнула, встає,
Козацтво претється без ваги, –	І на ножах в крові німіє.
І покотились яничари.	Скутар мов пекло те палає;
Гамалія по Скутарі –	Через базари кров тече.
По пеклу гуляє,	Босфор широкий доливає.
Сам хурдигу розбиває,	Неначе птахи чорні в гаї,
Кайдани ламає.	Козацтво сміливо літає:
.....	Ніхто на світі не втече.
Рече-лютує Візантія,	

Описуючи життя невільників-українців, Шевченко перебував під впливом українських народніх дум. Історичної певности в поемі немає; такого козацького походу на Царгород історія не знає. Гамалія – образ вигаданий, але загальну картину морського походу намальовано вірно.

У поему "Сліпий" (1845) вставлено думу про сумну долю сироти Степана, що під час одного з походів потрапив у турецький полон:

Тоді сироту Степана,	І лютому ворогові
Козака лейстрового,	Не допусти впасти
Отамана молодого,	В турецькую землю, в тяжкую
Турки-яничари ловили,	неволю.

З гармати гримали, В кайдани кували, В Цареградську башту сажали, В тяжку роботу завдавали... Ой, спасе наш чудотворний, Межегорський спасе,	Там кайдани по три пуди, Отаманам по чотири... І світа божого не бачать, не знають. Під землею камінь ламають. Без сповіді святої умирають, Пропадають.
---	--

Коли Степан спробував втекти:

Турки-яничари ловили, До стовпа в'язали, Очі виймали, Гарячим залізом випікали,	В кайдани забили, В тюрму посадили І замурували...
--	--

У цій самій поемі є згадка про отамана Головатого, що йому доручено приборкувати черкесів, але тут же автор додає:

А що з того буде –
Святий знає...³

Згадки про турків та яничар є також в інших Шевченкових віршах. Так, в поемі "Великий льох" третя ворона

З татарами помутила;

у вірші "У тієї Катерини" Іван Ярошенко:

Славний Вдовиченко
З лютої неволі
Із Бакчи-Сараю брата визволяє.

У вірші "Заступила чорна хмара":

Виступили з-за лиману
З турками татари.

Історичні поеми писалися в той час, коли Шевченко перебував ще під впливом романтичного захоплення козацькою минувиною. Одночасно із звільненням від туману цієї романтики в творчості Шевченка щораз яскравіше пробивається свідомість протилежності інтересів служників царату та гноблених народів і жаль, що й підневільним українцям іноді доводиться приборкувати ще більш підневільні народи. Доказом цього Шевченкового погляду, що співчував усім пригнобленим царатом народам, в даному разі кавказьким, є Шевченків вірш "Кавказ". Природа Кавказу, а також звичаї кавказьких народів вже давно цікавили Шевченка, причому цю цікавість міг вселити в поетову душу його друг Кухаренко, що жив на Кубані. Чужбинський⁴ у своїх спогадах свідчить, що Шевченко живо цікавився побутом та звичаями черкесів, природою Кавказу й сумував з приводу гноблення вільнолюбних верховинців. Тяжкі картини приборканого Кавказу весь час асоціювалися в поета з картинами життя поневоленої України та пануванням російського царату, при якому:

***** Шевченків Світ *****

Од молдавана аж до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...

Вірш присвячено пам'яті поетового друга Я. П. Де-Бальмена⁵, ліберального поміщика-офіцера (що в його маєткові іноді гостював поет), вбитого на Кавказі в Даргінському поході проти чеченців 14 липня 1845 року. Поет жалкує, що доброму Якову:

Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, – не чорну; довелось запить
З московської чаші московську отруту.

На думку О. Кониського⁶, "Кавказ" є для нас новий свідок зросту та поширення Шевченкових ідеалів: "Ми бачимо, що Тарасова муза, шниряючи високо поверх Кавказьких гір, вболіває за зневолених людей, до якої б народности вони не належали".

Образ волі, що страждає в кайданах рабства, але не вмирає, подано на початку вірша в картині страждань прикованого до скелі Прометея. Потім ми маємо тяжку картину підкорення Кавказу російським царатом:

За горами гори, хмарами повиті, Засіяні горем, кровію політі!.. Отам то Милостивії Ми, Ненагодовану і голу, Застукали сердешну волю Та й цькуємо. Лягло костями Людей муштрованих чимало. А сльоз? А крові? Напоїть Всіх імператорів би стало, З дітьми і внуками втопить	В сльозах удових... А дівочих. Пролитих тайно серед ночі? А матерніх гарячих сльоз? А батьківських старих, кровавих Не ріки – море!.. розлилось Огненне море!.. Слава, слава Хортам, і гончим, і псарям, і нашим батюшкам царям! Слава!
---	---

Після цієї саркастичної слави поет прославляє лицарів великих – кавказькі народи, що борються за свою волю. Далі поет мальовничо описує, як культурні народи під виглядом цивілізації несуть на Схід економічне гноблення, потім говорить про прибічників імперіялізму, місіонерів-освітян, що допомагають гнобити підбиті народи:

Чурек і сакля – все твоє, – Воно не прошене, не дане, – Ніхто не візьме за своє, Не поведе тебе в кайданах, А в нас... на те письменні ми, Читаєм божії глаголи, І од глибокої тюрми Та до високого престола Усі ми в золоті – і голі.	Та дружню жінку взяв до себе, А друга вбив – тепер на небі! От бачите, які у нас Сидять на небі! Ви ще темні, Святим хрестом не просвіщенні! У нас навчіться! В нас дери, Дери та дай І просто в рай, Хоч і рідню всю забори!
--	---

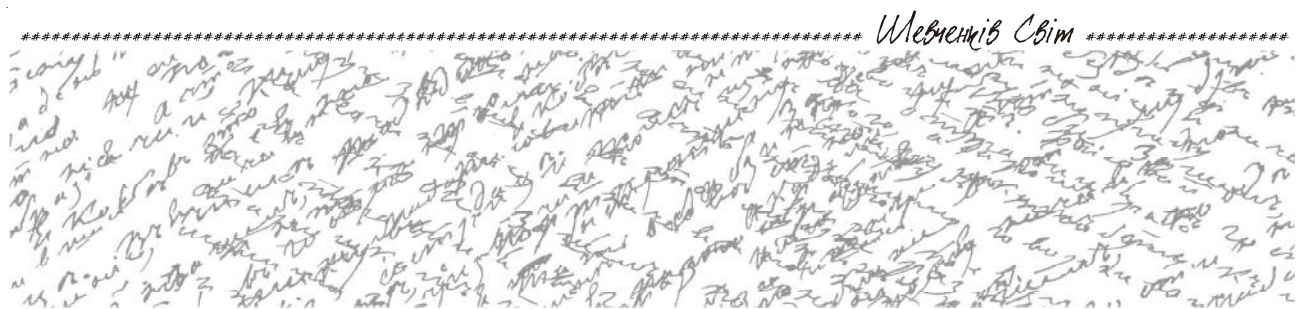
До нас в науку!
 По чому хліб і сіль по чім...
 Ми християни! храми, школи;
 Усе добро, сам бог у нас,
 Нам тільки сакля очі коле:
 Чого вона – стоїть у вас
 Не нами дана? Чом ми вам –
 Чурек же ваш, та вам не кинем,
 Як тій собаці? Чом ви нам
 Платить за сонце не повинні! –
 Та й тільки ж то!..
 Всьому навчим!
 У нас
 Святу библію читає
 Святий чернець і навчає,
 Що цар якийсь-то свині пас

Ми навчим
 Просвітились!.. Та це й хочем
 Других просвітити,
 Сонце правди показати
 Сліпим, бачиш, дітям!!!
 Все покажем! – Тільки дайте
 Себе в руки взяти:
 Як і тюрми мурувати,
 Кайдани кувати,
 Як і носити!.. І як плести
 Кнути узловати, –
 Тільки дайте
 Свої сині гори
 Останнії... Бо взяли вже
 І море, і поле.

Політика російського царату в східніх краях, що сприяла зубожінню ряду східніх народів, вразила поета в період його заслання. Картини життя нещасливих киргизів разом з німими східніми пустелями асоціювалися в поета з його власною долею. Заборона писати при багатстві оригінальних східних типів ще більш посилювала сумний настрій поета. Все це разом із співчуттям під'яремним та нещасливим киргизам відбилося і в поетових листах та його віршованих творах цього часу.

"...І тепер прозябаю, – пише поет Репніній 24 жовтня 1847 р., – в Киргизской степи, в бедной Орской крепости. Вы непременно рассмеялись бы, если бы увидели меня. Вообразите себе самого неуклюжего гарнизонного солдата, растрепанного, небритого, с чудовищными усами, и это буду я; смешно, а слезы катятся, что делать, так угодно богу. Видно, я мало терпел в моей жизни, и правда, что прежние мои страдания в сравнении с настоящими были детские слезы: горько, невыносимо горько. И при всем этом горе мне строжайше запрещено рисовать что бы то ни было и писать (окроме писем), а здесь так много нового. Киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, (что) сами просят под карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них. Местоположение здесь грустное, однообразное: тощая речка Урал и Орь, обнаженные серые горы и бесконечная киргизская степь. Иногда степь оживляется бухарскими на верблюдах караванами, как волны моря зыблущими вдаль, и жизнью своею они удваивают тоску. Я иногда выхожу за крепость, к караван-сараяу, или меновому двору, где обыкновенно бухарцы разбивают свои разноцветные шатры. Какой стройный народ! Какие прекрасные головы (чисто кавказское племя)! и постоянная важность, без малейшей гордости. Если бы мне можно (было) рисовать, сколько бы я Вам прислал новых и (не) оригинальных рисунков. Но что делать? А смотреть и не рисовать – это такая мука, которую поймет один истинный художник"⁷.

***** Шевченків Світ *****

14 листопада 1849 року поет пише тій самій Репніній: "На днях возвратился из киргизской степи из Аральского моря в Оренбург... Много есть любопытного в киргизской степи и в Аральском море, но Вы знаете давно, я враг всяких описаний, и поэтому не описываю Вам этой неисходимой пустыни. Лето проходило в море, зима в степи в занесенной снегом джеломейке, вроде шалаша, где я, бедный художник, рисовал киргизов и между прочим нарисовал свой портрет, который Вам посылаю на память обо мне, о несчастном Вашем друге"⁸.

1 липня 1852 р. поет пише С. Артемовському: "И в самом деле, где меня не носило в продолжение этих бедных пяти лет! Киргизскую степь из конца в конец всю исходил, море Аральское и вдоль и поперек все исплавал и теперь сижу в Ново-Петровском укреплении та жду, что дальше будет; а это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в Киргизской пустыне. Настоящая пустыня. Песок да камень; хоть бы травка, хоть бы дерево – ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь – просто чорт знает что. Смотришь, смотришь, да такая тебя тоска возьмет – просто хоть давись; так и удавиться нечем"⁹.

Згадки про безлюдні киргизькі степи або про одноманітність сірих скель розкидані в ряді поетових листів, гл., наприклад, листи: до Лизогуба з 7 березня 1848 р., 8 листопада 1849 р.; до Бодянського з 3 січня 1850 р., 15 листопада 1852 р.; до Кухаренка з 4 квітня 1854 р.; до Броніслава Залеського з 25 вересня 1835 р., 10 лютого 1857 р.

Не вважаючи на заборону малювати, Шевченко в малярстві відбив епоху перебування в киргизькій країні ще більше, аніж в поезії. Ми маємо значну кількість портретів, побутових малюнків, пейзажів, зв'язаних з киргизами та їхньою країною. Збереглися відомості про такі картини поета із життя Сходу: "Киргизка п'є кумис"; "Киргизка за очагом"; "Гурт киргизів біля кошари"; "Молодий киргиз грає на домрі"; "Нутро кошари"; "Хлопчик-киргиза біля груби"; "Киргизькі діти"; "Киргиз на коні"; "Кінь киргизький осідланий"; "Молитва по померлих"; "Мала з розгорнутою книгою"; "Турка з одаліскою"; "Днювання транспорту в Киргизькому степу"; "Джан-Гис-Агач"; "Карабутак"; "Пери-Вутак"; "Ріка Іргіз і фортеця Іргіз-Кала"; "Аккудук"; "Туркменське кладовище у долині Долнапа" та щось із 160 малюнків різних місць східних країв. В історичних картинах східні мотиви виступають в картинах: "Хмельницький перед кримським ханом" і "Дари в Чигирині". В скульптурних працях – "Молодий киргиз грає на домрі" і "Бик і киргиз"¹⁰.

У листах до друзів поет частенько згадує про свої малюнки із східнього життя. Гл., наприклад, листи до Лизогуба з 29 грудня 1848 року (згадка про малюнок киргизького бакея, а по-нашому кобзаря); листи до Броніслава Залеського – січень 1854 р., 10 серпня 1857 р. В листі до Броніслава Залеського 8 травня 1857 р. Шевченко пише: "Сегодня только отходит почта и я прибавляю еще две штуки; я назвал их "Молитвою по умершим". Это религиозное поверие киргизов. Они по ночам жгут бараний жир над покойниками, а днем наливают воду в ту самую плошку, где ночью жир

горел, для того, чтобы птичка напилася и помолилась богу за душу любимого покойника. Неправда ли, поэтическое поверие"¹¹.

Взагалі Шевченко живо цікавився східною етнографією та археологією, постійно порівнюючи побут Сходу з українським побутом. Так, в щоденнику 1 червня 1857 р. поет, розповівши про похорон самогубця з уральських козаків та на Україні, пише про деякі східні релігійні обряди: "Туркмены и киргизы святым своим (аулы) не ставят, подобно батырям, великолепных абу (гробниц): на труп святого наваливают безобразную кучу камней, набросают верблюжих, лошадиных и бараньих костей, остатки жертвоприношений, ставят высокий деревянный шест, иногда увенчанный копьем, увивают этот шест разноцветными тряпками, и на этом оканчиваются замогильные почести святому. Грешнику же, по мере оставленного им богатства, ставят более или менее великолепный памятник. Против памятника на двух небольших украшенных столбиках ставят площадки: в одной по ночам ближние родственники жгут бараний жир, а в другую площадку днем наливают воду для птичек, чтобы птички, напившись воды; помолились богу о душе грешного и любимого покойника. Безмолвная поэтическая молитва дикаря, в чистоте и возвышенности которой наши просвещенные архипастыри, вероятно бы, усомнились и запретили бы как языческое богохулие".

Про поетове захоплення археологією та етнографією свідчить також Ускова: "Я, – писала вона Кониському, – рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках киргизів розбирати, що визначає та чи інша річ, зброя чи струмент, зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи інший померлий займався за життя, коло чого працював. Та й взагалі під час прогулок у Шевченка яко у людини освіченої ніколи не бракувало теми задля цікавої бесіди. Завжди було він здійсмає бесіду, геть далеко від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя Ново-Петровської людности"¹².

В щоденнику, в записці 11 червня 1857 р., Шевченко малює побутову картину: "А перед вечером надел чистый китель, соломенную шляпу-самодельщину и пошел на туркменские бакчи (баштаны) и, несмотря на скудость зелени, мне и бакчи понравились. Я зашел к хозяевам в аул; около кибиток играли с козлятами нагие смуглые дети, визжали в кибитках женщины, должно быть, ругались, а за аулом мужчины творили свой намаз перед закатом солнца. Вечер был тихий, светлый". В записці 18 червня Шевченко говорить про початок пароплавної діяльності на Каспійському морі із здивуванням перед таким сміливим планом: "...Новость, которую сообщил коменданту плывущий в Баку чиновник, мне кажется сочинением будущего великого администратора. Он сообщил, и даже с подробностями, что образовалась коммерческая компания пароходства на Каспийском море на началах Триестского Ллойда и что уже вызывает морских офицеров служить на ее пароходах с правом чинопроизводства, и что уже назначены три директора, и что он – сей будущий великий администратор – едет в Баку занять место помощника при директоре, некоем бароне Врангеле, с содержанием 1600 рублей серебр. в год. Что

***** Шевченко в Світі *****

будет делать этот Ллойд в Каспийском озере и какое доверит поручение этому помощнику директора, выпущенному в настоящем году, по его словам, из С.-Петербургского университета?"

Описуючи Астрахань, Шевченко зупиняється на калмицьких типах, саркастично протиставляючи їх львам та львицям із астраханської вищої верстви.

"Женщины здешние натурально белы и преимущественно чахоточны. Мужчины вообще в белых фуражках с кокардою, не исключая и мужчин гражданского ведомства. Непонятная любовь к ливрее. Нередко попадаются "львы" и "львицы". Эти повсеместные плотоядные не акклиматизируются; они и здесь такой же шерсти, как и в Архангельске, как и везде. "Плебейская" же физиономия калмыка и татарина здесь редко покажется: ее место на isaдах и в грязных переулках. Всмотриваясь пристальнее в господствующую здесь узкоглазую физиономию калмыка, я нахожу в ней прямодушное, кроткое выражение. И эта прекрасная черта благородит этот некрасивый тип. Вернейшие слуги и лучшие работники здесь суть калмыки. Любимый цвет желтоватый и синий, пища – какая угодно, не исключая и падали. Место жительства – кибитка, а занятия – рыбная ловля и вообще тяжелая работа. Мне понравились эти родоначальники монгольского племени" (записка 10 серпня 1857 р.).

Враження заслання, зокрема описи життя східніх країв, часто подібуються в Шевченкових російських повістях. Зіставляючи вбогість під'ярмлених країв з розкішним життям вищих чиновників-гнобителів, Шевченко в повісті "Варнак" пише:

"Есть в нашем русском православном огромном царстве небольшая благодатная земляца, так небольшая, что может вместить в себе по крайней мере четыре немецких царства и Францию в придачу; а обитают в этой небольшой земляце разноязычные народы и между прочим народ русский и самый православный. И этот-то народ русский не пашет и не сеет совершенно ничего, кроме дынь и арбузов; а хлеб ест белый пшеничный, называемый по-ихнему калачи, и воспеваает свою славную реку, называя ее кормилицею своею, золотым дном с берегами серебряными.

Грустно видеть грязь и нищету на земле скудной, безвыходной, где человек борется с неблагоприятной почвой и падает, наконец, изнеможенный под тяжестью труда и нищеты. Грустно, невыразимо грустно.

Каково же видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеком и медом, как, например, в этой земляце благодатной! Отвратительно! А еще отвратительней встретить между этой ленивой нищетой обилие, а при том обилии отвратительную грязь и невежество.

А в этой стране благословенной это встречается нередко и даже очень часто.

Какие же могут быть причины нищеты в краю, текущем млеком и медом?

На сей важный политико-экономический вопрос я на досуге напишу четырехтомный нравоописательный исторический роман, в котором

попытаюсь изобразить с микроскопическими подробностями нравы, обычаи и теорию сего архиправославного народа"13.

Про вбогість природи та життя місцевих киргизів Шевченко пише в повісті "Несчастный".

"Крепость О. местные киргизы называют Яман-Кала. И это название чрезвычайно верно определяет физиономию местности и самой крепости. Редко можно встретить подобную бесхарактерную местность. Плоско и плоско. Для киргиза, конечно, это ничего не значит: он сроднился с таким пейзажем, но каково для человека приезжего, привыкшего в окружающей его природе видеть красоту и грацию, очутиться вдруг перед суровым однообразным горизонтом неисходимой бесконечной степи. Удивительно, как неприятно такой пейзаж действует на одинокую душу новичка.

Крепость О. как нельзя более гармонирует с окружающей ее местностью: то же однообразие и та же плоскость: от общего колорита выделялась лишь небольшая каменная крепостная церковь на горе и притом, заметьте, на Яшковой горе. Под горою с одной стороны лепятся грязные татарские домики, а с другой – инженерный двор с казематами для каторжников; против инженерного двора длинное низенькое бревенчатое строение с квадратными небольшими окошками – это батальонные казармы; они примыкали одним концом к деревянному сараю, называемому экзерцисгауз, а другим выходили на четырехугольную площадь, украшенную новою каменною церквю и обставленную дрянными деревянными домиками. Где же самая крепость? спросите вы. Я сам два дня делал такой же вопрос, пока на третий день по указанию одного старожила не вышел в поле по направлению к каменному двору и не увидел едва приподнятой насыпи и за ней канала. Канал и насыпь сравнительно не больше того рва, каким у нас добрый хозяин окапывает свое поле. Вот вам и второклассная крепость"14.

У повісті "Близнецы" в рамках подорожі автор уставив ряд описів східних околиць, місцевих переказів та картин місцевого життя.

"По обыкновению, транспорт снялся с восходом солнца. Только я не по обыкновению остался в ариергарде. Орь осталась вправо, степь принимала попрежнему свой однообразный скучный вид. В половине перехода я заметил, что люди начали отделяться от транспорта, кто на коне, а кто пешком, и все в одном направлении. Я спросил о причине сего у ехавшего около меня башкирского тюря, и он сказал мне, указывая нагайкою на темную точку: "Мана ауля ачичь" (здесь святое дерево). Это слово меня изумило: как, в этой мертвой пустыне дерево! И уж, конечно, коли оно существует, так должно быть святое. За толпою любопытных и я пустил своего воронка. Действительно, верстах в двух от дороги в ложбине зеленело тополевое старое дерево. Я застал уже вокруг него порядочную толпу, с удивлением и даже (так мне казалось) с благословением смотревшую на зеленую гостью пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешаны набожными киргизами кусочки разноцветных материй, ленточки, пасмы крашеных лошадиных волос, и самая богатая жертва – это шкура

***** Шевченко в Свiм *****

дикой кошки, крепко привязанная к ветке. Глядя на все это, я почувствовал уважение к дикарям за их невинные жертвоприношения. Я последний уехал от дерева и долго еще оглядывался, как бы не веря виденному мною чуду. Я оглянулся еще раз и остановил коня, чтобы в последний раз полюбоваться на обоготворенного зеленого великана пустыни; подул легенький ветерок, и великан приветливо кивнул мне своей кудрявой головой, а я в забыты, как бы живому существу, проговорил: "Прощай" и тихо поехал за скрывавшимся в пыли транспортом... От Кара'Бутика до Иргиза перешли мы еще две небольшие речки, Ямин-Кайроклы и Якиш-Кайроклы. Физиономия степи одна и та же, безотрадная, с тою только разницею, что кое-где на плоских возвышенностях чернеют, как маяки, киргизские, из камней или просто из камыша и гнили сложенные, "мазарки", как их называют уральские казаки; да еще замечательно, что все это пространство усыпано кварцем. Отчего никому в голову не придет на берегах этих речек поискать золота? Может быть, и в Киргизской степи возник бы новый Сан-Франциско? Почему знать?

Пройдя усеянное кварцем пространство, мы перешли вброд реку Иргиз и пошли по левому плоскому ее берегу. Вдали на самом горизонте синела гора, увенчанная могилами богатырей и киргизских ауля, называемая "мана ауля", то есть здесь святой. Оставив гору в правой руке, мы остановились на берегу Иргиза вблизи могилы богатыря Дустана. Этот грубо с глины слепленный памятник напоминает общую форму саркофаги древних греков.

Мы остановились на том самом месте, где вчера на предшествовавший нам транспорт напала шайка хивинцев и несколько человек захватила с собой, а несколько оставила убитыми, и здесь я в первый раз видел обезглавленные и обезображенные трупы, валяющиеся в степи, как какая-нибудь падаль. Начальник транспорта приказал зарыть их, а священник отправил панихиду по убитым. Еще переход – и мы в Уральском укреплении.

Никогда не забуду того грустного впечатления, какое произвел на меня вид этого укрепления.

Верст за пятнадцать мы увидели на возвышенности кучку чего-то неопределенного, и на вопрос наш у жоака, что это такое, он нам ответил "Иргиз-Кала".

Мы подошли на такое расстояние, что можно было ясно различать предметы. Представьте себе на сером фоне кучку серых мазанок с камышевыми кровлями, обнесенную земляным валом. Это было первое мною увиденное степное укрепление, поразившее меня так неприятно своею грустною наружностью; и действительно, оно издали было больше похоже на загоны кошары, чем на жилище людей.

Пройдя четыре укрепления, мы два раза остановились на озерах, а третий ночлег и дневку провели на речке Амаловны; за этой гнилою речкою начинаются страшные каракумы (черные пески).

День был тихий и жаркий. Целый день у нас только и разговора было, что про каракумы: бывалые в каракумах рассказывали ужасы, а мы, разумеется, как небывалые, слушали и ужасались"¹⁵.

Цю саму киргизьку легенду про святе дерево, зв'язану в уяві киргизів з походженням їхнього вбогого степу та з вбогістю їхнього життя взагалі, Шевченко поетично зобразив у вірші "У бога за дверми лежала сокира"¹⁶. Сокира, що її вкрав кайзак (киргиз), вирвавшись із його рук, почала рубати ліс. А з яру

Встає пожар, і диму хмара	Ридають люди, виють звірі
Святее сонце покрива.	І за Тоболом у Сибірі
і стала тьма, і од Уралу	В снігах ховаються. Сім літ
Та до Тингіза, до Аралу	Сокира божа ліс стинала,
Кипіла в озерах вода.	І пожарище не вгавало,
Палають села, города,	І мерк за димом божий світ.

Багата країна перетворилася в пустелю, залишилося лише одне дерево, біля якого моляться киргизи:

І жертвами
Дерево благають.
Щоб парості розпустило
У їх біднім краю.

У вірші є ще картина, як іноді в безлюдному степу з'являється кайзак:

На тім захилім верблюді
Непевне діється тоді:
Мов степ до бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і гляне
На степ і на Кара-Бутак.
Сингич-Алач кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині.

У повісті "Близнецы" автор подає також опис вбогого киргизького села в уяві Ваті (одного із героїв повісті), а також опис каравану верблюдів:

"Однажды Ватя скуки ради посетил Каргалу. Все-таки, думал он, село, следовательно, не без зелени. И представьте его разочарование: дома, ворота да мечети, а зелени только и есть, что крапивы кусточки под забором, а вонь такая, что он не мог и чаю напиться. Вот тебе и село! Ну, это не диво: сказано, татарин, ему был бы кумыс да кусок дохлой кобылятины. Он и счастлив. Поедем в другую сторону. Поехал он в Ниженку, это будет по Орской дороге. Что же?

И там дома да ворота, только мечетей не видно, зато не видно и церквей..."¹⁷

***** Шевченко в Світ *****

"...Вблизи транспорта, на темной, едва погнутой линии, на огненном фоне показался длинный ряд движущихся верблюжих силуэтов. Тут мне не на шутку стало досадно, что я умею рисовать. Верблюды двигались один за другим по косоугору и исчезали в красноватом мраке, точно китайские тени. На одном из них между горбов сидел обнаженный киргиз и импровизировал свою однотонную, как и степь его, песню. Картина была полная, и я в изнеможении тут же под джеломайкою уснул"¹⁸.

Крім цього, в повісті "Близнецы" ми маємо опис киргизських степів, рівнини Каракум, фортеці Яман-Кала, місця Оренбургу, армянських селищ; у повісті "Художник" ми маємо згадку про малюнок Штернберга, що його зроблено з натури в Башкирії, і міркування про слов'янське, фінське та монгольське племена з приводу жінки¹⁹.

Описи гнітючої одноманітності природи східних степів, одноманітності свого життя та ненависти до російського царату подібуються і в ліриці Шевченка періоду заслання.

У вірші "Л. О. Козачковському" поет подає опис пустелі та заходів російського уряду щодо завоювання її (фортеці):

А тут бурян, піски, тали...
І хоч би на сміх де могила
О давнім-давнім говорила...
Неначе люди не жили!
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили.
Затого будуть і могили –
Всього наробимо колись!..

У вірші "Сон" ("Гори мої високі"), присвяченому питанню про шкідливість християнства та релігійних воєн, автор порівнює тяжке становище киргизького краю та України:

Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту, і жупан.
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, – отже й там,
Єй же богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха,
А переіначив
Людей божих.

"Помарнілая пустиня, кинутая богом" подібуються і в вірші "Ми восени такі похожі", а також один у вірші "Готово, парус розпустили".

Нарешті, із Сходом зв'язаний також один нездійснений поетичний задум Шевченка – поема "Сатрап і дервиш". Цей задум зв'язаний з фантастичним сном поета 19 червня, що має відношення до двох

сатрапа Бібікова, на думку дослідників, може бути одним із начерків поеми "Сатрап і дервіш"²¹.

Треба також зазначити, що інтерес Шевченка до східної етнографії збігався з його інтересом до східних мов: поет, як ми бачили із попередніх цитат, цілком доречно вживає турецькі, татарські та киргизькі слова й вирази.

Таким чином, життя Сходу, зокрема східних країв колишньої царської держави, в тій або іншій формі відбилося в Шевченковій творчості, причому ставлення поета до Сходу, як воно оформилось в другий період його творчості, незмінно співчутливе. Всі його згадки про Схід просякнуті співчуттям до принижених російським урядом східних народів та ненавистю до їхніх гнобителів.

Список використаної літератури

1. Николишин Д. Історичні поеми Тараса Шевченка. – Коломия, 1914.
2. Сиповський В. Україна в російському письменстві (1801 – 1850 pp.). – К., 1928. – С. 175.
3. Гл. також з приводу Головатого лист до Я. Г. Кухаренка 24-го березня 1844 року // Твори Т. Шевченка. Вид. Яковенка. – т. II. – С. 48. (Надалі відзначено як "Твори").
4. "В 1844 году, – пише Чужбинський, – расстались мы надолго. Случай увлек меня на Кавказ и Закавказье, где величественная природа и совершенно незнакомый край с его диким населением поглотили все мое внимание"; "Ось сядь лиш, та розкажи мені про Кавказ і про черкесів", – говорив потім поет Чужбинському; "Долго мы беседовали о горцах; его все занимало. Он расспрашивал о малейших подробностях тамошнего быта" // Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко. – СПб. – 1816. – С. 12 – 14.
5. Лернер Н. Я. П. Бальмен, друг Т. Г. Шевченка. Каторга й заслання. – 1928. – № 2.
6. Кониський О. Т. Шевченко. – Грушівський. – Том I. – Львів, 1898. – С. 169; Франко І. Темне царство. – Львів, 1914; Новицький І. До тексту Шевченкового "Кобзаря". – 1904. – С. 77 – 81. Щурат В. відзначає, що негативній характеристиці духівництва в вірші "Кавказ", мабуть, відбився вплив "Polsk- I Chyvystusow – oi" Круліковського ("Основи Шевченкових зв'язків з поляками" // Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка. – т. 119 – 120. – С. 333); Гординський Я. вказує на можливий вплив на "Кавказ" поеми Красінського "Pvzedswit" головним чином в рядках, що відносяться до божества / Я. Гординський, Шевченко і Красінський // Зап. Наук. Тов. ім. Шевченк. – т. 119 – 120. – С. 210 – 212.
7. Твори – т. II. – С. 352.
8. Твори – т. II – С. 359.
9. Твори. – т. II. – С. 366.
10. Новицький О. Т. Шевченко як маляр. – Львів – Москва. – 1914 – С. 55-64, 70-72.
11. Твори. – т. II. – С. 409.
12. Кониський О. Т. Шевченко. – Грушівський. – т. II – С. 125 – 126.
13. Шевченко Т. Поэмы, повести и рассказы, писанные на русском языке. – К. – 1888. – С. 30 – 31.
14. Там же. – С. 690 – 691.
15. Там же. – С. 232.
16. Гл.: Щурат В. "У бога за дверми лежала сокира" // "Укр. рада", 1925. – № 9 – 10 (Львів).
17. Поэмы, повести и рассказы... – С. 220.
18. Там же. – С. 230.
19. Там же. – С. 207, 209, 213, 225, 233, 477, 355.
20. Насправді не в Вологду, а в Петрозаводськ.
21. Кониський О. Недруковані вірші Т. Шевченка. // Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка. – т. XXXIX.

